

**První seminární hodina
Stuttgart, 21. srpna 1919**

Čtyři letory a jejich vztah k článkům dětské bytosti. Rozsazení dětí ve třídě do skupin podle temperamentů. Pedagogický přístup k letorám. Schéma temperamentů. Dětské temperameny se navzájem vychovávají. Půldruhé hodiny hlavního vyučování, pak půlhodina vyprávění. Plán vyprávěcí látky pro 1. až 8. třídu. Otázky a odpovědi: melancholické děti; učebnice, zkoušky. Odborní učitelé.

Rudolf Steiner

Milí přátelé, chtěl bych v těchto odpoledních hodinách s vámi prohovořovat volnou formou, co by se mělo stát vaším úkolem ve vyučování - rozdělení školní práce, uspořádání výuky a podobně. V prvních dnech bude asi třeba, abychom se zabývali hlavně kapitolou o tom, jaký by měl být váš přístup k dětem.

Když přistupujeme k dětem, přijdeme brzo na to, že děti jsou z různého těsta, a k této rozdílnosti dětí musíme přihlížet i při hromadném vyučování, i tehdy, když třídy budou značně početné. Pokusíme se nejprve, nezávisle na všem ostatním, uvědomit si to, co je jakousi ideální nezbytností. Nemusíme si přespříliš připomínat, že třídy mohou být přeplněné, protože správný učitel, naskytne-li se už nutnost učit v přeplněných třídách, si poradí i s přeplněnými třídami. K čemu tady bude třeba přihlídnout, je různorodost lidských bytostí, tedy dětí.

Ale tato různorodost se dá redukovat na čtyři základní typy, a pro vychovatele a učitele je nejdůležitějším úkolem, aby měl skutečnou znalost těchto čtyř základních typů; jsou to ty, jež se nazývají temperameny nebo také letory. Odedávna se rozlišují čtyři základní typy: temperament sangvinický, melancholický, flegmatický a cholericý. Vždycky přijdeme na to, že charakterologické ustrojení každého dítěte se dá umístit do jedné z těchto čtyř tříd temperamentu. Ale bude třeba, abychom si nejprve osvojili schopnost tyto různé typy rozlišovat, abychom například dovedli opravdu rozlišit z hlubšího anthroposofického stanoviska děti sangvinické a flegmatické.

V duchovědném smyslu členíme lidskou bytost na já, na tělo astrální, éterné a fyzické. Mezi těmito čtyřmi články lidské bytosti by u ideálního člověka vládla pochopitelně harmonie, předznačená kosmickým řádem. Ve skutečnosti tomu tak není u žádného člověka. Už z toho vidíme, že lidská bytost, jak je předávána fyzickému světu, není vlastně uzavřená, hotová, nýbrž teprve výchova a vyučování by měly sloužit k tomu, aby z člověka vytvořily člověka úplného. U každého převládá jeden z jeho čtyř prvků, a výsledkem výchovy a vyučování by mělo být, že by se mezi všemi čtyřmi články vytvořila harmonie.

Pokud obzvlášť převládá já, tedy pokud já je už u dítěte vyvinuto velmi silně, pak máme před sebou dítě s melancholickou letorou. Velice snadno se stane, že se při posuzování této skutečnosti zmýlíme, protože někdy považujeme melancholické děti za bytosti se zvláštními, osobitými přednostmi. V zásadě spočívá melancholická vloha u dítěte v tom, že u něho převažuje v prvních letech života jeho já.

Když převládá tělo astrální, máme před sebou letoru cholericickou.

Když převládá tělo étemé, máme před sebou letoru sangvinickou.

Když převládá tělo fyzické, máme před sebou letoru flegmatickou.

Ty věci se později člení u člověka poněkud jinak. Proto najdete v přednášce, kterou jsem měl o lidských letorách¹, malý posun. V té přednášce jsem pojednával o vztahu čtyř temperamentů ke čtyřem článkům dospělého člověka. Ale u dítěte dojdeme určitě ke správnému úsudku, budeme-li chápat vztah k jednotlivým článkům oním uvedeným způsobem.

Ve styku s dětmi si musíme ovšem takovéto vědění ponechávat v pozadí a pokoušet se, abychom se dopídili základního uzpůsobení jejich temperamentu na základě celého jejich vnějšího vystupování, jejich celkového projevu.

Když se dítě zajímá o všechno možné, ale jenom krátce, když svůj zájem zase rychle stahuje zpátky, budeme je muset označit za sangvinika. I když budeme nuceni vychovávat mnoho dětí, měli bychom si v každém případě dát záležet na tom, abychom zjistili, které děti se dají rychle zaujmout pro vnější dojmy a rychle zase nechávají svůj zájem opadnout. To jsou děti se sangvinickým temperamentem. 1

Pak bychom měli přesně zvědět, které děti mají sklon k hloubání, k uzavírání se do sebe; to jsou děti melancholické. Nezáskáme je snadno pro dojmy z vnějšího světa. Podumávají si tiše samy v sobě, ale přitom nebudeme mít nikdy dojem, že jsou vlastně vnitřně nečinné. Budeme mít dojem, že se samy v sobě něčím zabývají.

Budeme-li mít u dětí opačný dojem, totiž že jsou vnitřně nečinné, že nejsou 2) pohrouženy do sebe, a přece také nejeví účast směrem ven, pak jde o děti flegmatické.

Děti, které projevují silně svou vůli v jakýchsi záchvatech zuřivosti, jsou děti cholericické. Setkáte se ovšem ještě s mnoha vlastnostmi, jimiž se u dětí ohlašují tyto čtyři letory. Ale v prvních měsících vyučování bude třeba, abychom se zaměřovali tím, že si budeme v té době ověřovat u dětí tyto hlavní příznaky, abychom u nich zjistili tyto čtyři typy. Tím získáme možnost rozdělit třídu do čtyř oddělení, do čtyř skupin. Je žádoucí, abychom zorganizovali postupné rozsazení dětí. Máme-li třídy s dětmi obojího pohlaví, tedy budeme mít osm skupin. Rozdělíme chlapce zvlášť a dívky zvlášť do čtyř skupin, do skupiny cholericické, sangvinické, flegmatické a melancholické.

To má docela určitý účel. Budeme vyučovat; přitom budeme pojednávat o různých věcech, budeme chtít to a ono říct, to a ono ukázat. Jako učitelé si budeme muset být vědomi, že je něco jiného, předvádí- me-li něco, na co se děti mají dívat, a něco jiného, pronášíme-li o tom úsudek. Když budeme pronášet úsudek, obrátíme se k jiné skupině, než když budeme něco ukazovat. Budeme-li předvádět něco, co má působit obzvlášť na smysly, obrátíme se se zvláštní pozorností ke skupině sangvinické. Budeme-li nahlas uvažovat o tom, na co se děti dívaly, pak se obrátíme k dětem melancholickým. S jednotlivostmi se ještě seznámíme. Ale je třeba, abychom si osvojili pohotovou dovednost zaměřit své kresby na tabuli a své promluvy pokaždé na jiné skupiny. Tím dosáhneme, že to, co jedné skupině chybí, nahradí druhá skupina. Melancholickým dětem ukážeme něco, o čem si mohou utvořit

1) Viz „Das Geheimnis der menschlichen Temperamente“ (Tajemství lidských letor), Berlín 4. května 1909 v GA 57 (viz str. 197).

2) Čtete „dass sie nicht in sich versunken sind“ (vsouváme zápor „nicht“).

úsudek; sangvinickým něco, na co se mohou dívat. Budou se tak doplňovat, budou se jedni od druhých učit, budou se o sebe zajímat, tyto dvě skupiny.

Budete muset mít trpělivost sami se sebou, protože tento přístup k dětskému světu se bude muset stát pro vás něčím zvykovým. Budete to muset mít v citu, na kterou skupinu se máte obrátit, budete to muset dělat jaksi bezděčně. Kdybyste to dělali na základě předsevzetí, ztratili byste nenucenost. Měli bychom tedy mít tento přístup k různým temperamentům na zřeteli jako jakýsi druh vyučovacího návyku.

Jde ovšem o to, že byste neměli při této naší přípravě upadnout do horečné aktivity, nýbrž že se máte v těchto dnech posílit pro nastávající práci. Proto nemyslím, že byste tu malou část dne, která vám ještě zbude, měli využívat pro velké vnější rozpracování nějakých témat. A přece zase platí, že můžeme věci učinit svým vnitřním vlastnictvím, jenom když na nich budeme duševně pracovat. Proto bude naším úkolem, abychom s tím vztahem učitele k vlastnostem dětských letor postupovali skutečně tak, jak to ta věc vyžaduje. Rozdělíme teď učitele tím způsobem, že poprosím, aby se jedna skupina zabývala sangvinickým temperamentem, druhá skupina flegmatickým, třetí melancholickým a čtvrtá cholericým temperamentem.

Poprosím vás, abyste přemýšleli o těchto dvou otázkách: Jak se projevuje v dítěti ta letora, kterou jsem právě uvedl pro tu kterou skupinu? Takže byste zítra pojednali ve volné rozpravě o tom, za prvé: Jak myslíte, že se příslušná letora v dítěti projevuje? Za druhé: Jak je třeba s ní zacházet?

K tomu „zacházení“ bych rád ještě něco pověděl. Už z oné přednášky, kterou jsem měl před léty, můžete vyrozumět, že by to byla ta nejhorší metoda, kdyby někdo chtěl působit na temperament v tom smyslu, že jaksi začne u dítěte pěstovat opačné vlastnosti. Dejme tomu, že máme sangvinické dítě. Když si usmyslíme, že je budeme drezírovat tím způsobem, že se pokusíme mu tyto jeho vlastnosti vyhnat, budeme vůči němu postupovat špatně. Půjde právě o to, abychom na tu jeho letoru přistoupili, abychom jí vyšli vstříc, abychom u sangvinického dítěte dostali co nejvíc věcí do sféry jeho pozornosti, abychom je zaměstnali smyslově a tím jaksi vyhověli jeho sklonu. Z toho vyplyne, že se pak ta vloha, do níž je zapraženo, poznenáhlu ochromí a zharmonizuje s ostatními temperamenti.

Dále, u cholericého se vztekajícího dítěte se nepokoušejme zamezit jeho vztekání, nýbrž snažme se zacházet s jeho vztekými sklony tak, abychom mu vycházeli zvenčí vstříc správným způsobem. Pochopitelně to je těžké, nechat pokaždé dítě se vyvztekát. Je zřetelný rozdíl mezi dítětem flegmatickým a cholericým. Flegmatické dítě je neúčastné, je netečné, a vnitřně se moc nezaměstnává. Vy jako učitelé si teď zkuste vyvolat, probudit ve vlastním nitru co nejvíc účasti pro takové dítě, zkuste se zajímat o každé hnutí jeho života. Vždycky se k tomu naskytne příležitost. Flegmatické dítě se může, nalezneme-li přístup k jeho netečnosti, stát velmi zajímavým. Ale nedávejte ten vnitřní zájem najevo, snažte se působit neúčastně, netečně. Pokuste se rozštěpit svou vlastní bytost. Vnitřně mějte hodně účasti, navenek se projevujte tak, aby mohlo ve vás vidět zrcadlový obraz své vlastní povahy. Potom budete moci na ně výchovně působit.

Naproti tomu u cholericého dítěte se zkuste stát vnitřně netečnými, lhostejnými, přihlížejte jeho řádění s chladnou krví. Pokuste se, když třeba praští kalamářem o zem, být vůči jeho řádění navenek tak flegmatictí, tak vyrovnaní v projevu, jak jen možná, nic, vůbec nic ať se vás hlouběji nedotkne! A v protikladu k tomu se pokuste prohovořovat s dítětem s vnitřní účastí co nejvíce z těchto věcí, ale ne bezprostředně po tom, co se udály! Projevujte se nejdřív navenek co možná klidně a řekněte s největším možným klidem: No, tak jsi teď roztřískal kalamář. Další den, když se dítě samo uklidnilo, s ním prohovořte tu věc s vnitřní účastí. Mluvte o tom, co udělalo, dávejte najevo co největší zájem. Přinuťte tím dítě, aby si

dodatečně ve vzpomínce zopakovalo celou tu scénu, aby ji znova probralo. Klidně také odsudte to, co se stalo, jak hodilo kalamář na zem, jak ho rozbilo. S dětmi, které se vztekají, můžeme tímto způsobem mnoho docílit. Jiným chováním je nepřimějeme, aby přemáhaly své řádění.

To necht' vám teď naznačí cestu, jak se můžete do zítřka sami pokusit o zpracování těch dvou otázek, které si budeme klást. Provedeme to tím způsobem, že každý z vás bude mít příležitost přednést, co si k tomu účelu připravil. Udělejte si krátké poznámky o tom, co jste si vymysleli, a o těchto poznámkách pak budeme hovořit.

Na prohovořování takových a podobných věcí musí v kolegiu učitelů vřadycky zbýt čas. V takových rozpravách spíše republikánského rázu musíme nacházet náhradu za diktátorské vedení, jak je dáno institucí ředitele, takže vlastně každý jednotlivý učitel bude mít ustavičně účast v záležitostech a zájmech těch ostatních. Začneme tedy zítra hned jakousi disputací. Jako podklad bych vám chtěl dát cosi jako schéma, podle něhož budete moci pracovat. V projevu nějakého člověka můžeme rozlišovat, podle jeho celého duševního uzpůsobení, zdali si něčeho hledí silně nebo slabě, zdali silně pociťuje něco vnějšího, nebo silně pociťuje své vnitřní

stavy. Pak musíme rozlišovat střídání zájmů. Buď někdo u něčeho silně zůstává, nebo u toho zůstává slabě a bude hodně přecházet z jednoho na druhé. Tím se liší jednotlivé temperameny.

Když se zadíváte na toto, budete v tom schématu mít zároveň i jeden náznak: Sangvinický a flegmatický temperament bývají zhusta vedle sebe. Flegma nikdy nepřejde snadno do cholericnosti. Liší se od sebe jako severní a jižní pól. Právě tak stojí proti sobě temperament melancholický a sangvinický. Chovají se jako polární protiklady. Temperameny ležící vedle sebe, ty do sebe přecházejí, mohou spolu splývat. Naproti tomu bude dobře, budete-li se při rozsazování do skupin řídit tímto: Když flegmatickou skupinu sesadíte dohromady, bude dobře, bude-li mít jako protipól skupinu cholericou, a mezi ně posadíte obě ostatní, melancholiky a sangviniky.

Všechny ty věci souvisejí nakonec s tím, co jsme si řekli dnes ráno 3). Když jste

3) Viz GA 293,1. přednáška a GA 294,1. přednáška.

pohromadě s dítětem, má opravdu největší význam to, co se odehrává v nitru, v duši. Dítě je možné vyučovat a vychovávat pouze od duše k duši. Nesmírně mnoho prochází těmi podzemními dráty jdoucími od duše k duši. A tak se udá mimořádně mnoho ve vztahu k cholerickému dítěti, když zůstanete neteční; ve vztahu k flegmatickému, máte-li vnitřní účast. V tom případě budete působit na dítě nadsmyslově jako vychovatelé svým vlastním vnitřním naladěním duše. Výchova se uskutečňuje tím, čím *jste*, tj. v tomto případě, čím se sami učiníte uprostřed houfu dětí. To byste vlastně nikdy nesměli ztratit z očí.

Právě tak ale působí i děti na sebe navzájem. A to zvláštní na tom je, že když rozdělíte děti do čtyř skupin se stejným temperamentem a posadíte děti stejného založení vedle sebe, nebudou jejich vlohy na sebe působit tak, že by se zesilovaly, nýbrž budou se navzájem rušit. Děti v sangvinické skupině například nebudou svoje vlohy zesilovat, nýbrž budou se navzájem obrušovat. A když se pak během vyučování obrátíte na cholerické děti, budou z toho něco přijímat i sangvinikové a naopak. Jako učitelé musíte nechat působit na dítě naladění své duše, kdežto u dětí se duševní nálady stejných temperamentů navzájem obrušují. Když děti spolu brebentí, je to z vnitřního sklonu po vzájemném vnitřním obroušení, i když spolu brebentí o přestávkách. Cholerikové budou spolu brebentit méně, než když by seděli vedle jiných. Nesmíme se na ty věci dívat a posuzovat je z vnějších hledisek.

Hned od začátku bych vás chtěl upozornit na to, že budeme přikládat velkou důležitost tomu, abychom svému vyučování dali co nejsoustředěnější průběh. Kdybychom to tak nedělali, nemohli bychom přihlížet ke všem těm věcem, o nichž jsem právě mluvil, jmenovitě ne k temperamentům. Proto nebudeme mít to, čemu se říká venku na školách „rozvrh hodin“. V této věci tedy budeme pracovat v přímo opačném směru proti oné vymoženosti, která je ideálem moderní materialistické výchovy. V Basileji se například mluví o „čtyřicetiminutovém provozu“. Následuje vždycky hned jedno po druhém. To neznámá nic jiného, než že zase hned vymažeme, co předcházelo během čtyřiceti minut, a že natropíme strašné zmatení v duších.

Budeme muset přesně rozvážit, která učební látka odpovídá jistému věkovému stupni dítěte, a tuto učební látku, dejme tomu čtení, budeme pak po jistou dobu souvisle sledovat. To znamená, že dítě bude ve svém dopoledním vyučování mít během šesti až osmi týdnů čtení, pak nastoupí na jeho místo psaní, pak počítání, takže po celou tu dobu se dítě pokaždé soustředí na jednu učební látku. Takže pokud bych to chtěl naznačit schematicky, bude naše vyučování vypadat tak - budeme začínat pokud možno ráno, ale jenom pokud možno, protože bude docházet ke všem možným modifikacím -, že budeme začínat třeba čtením, takže budeme několik týdnů číst, potom zase psát, potom počítat⁴).

K tomuto vyučování ve vlastním smyslu toho slova připojíme to, co se dá dělat více méně formou vyprávění. V prvním roce školy budeme vyprávět hlavně pohádky. Ve druhém školním roce se budeme snažit podávat formou vyprávění život zvířat. Od bajek přejdeme k pravdivému líčení, jak se zvířata chovají k sobě navzájem. - Ale vyučování bude organizováno tak, že pozornost dítěte bude po několik týdnů soustředěna na totéž. Na konci školního roku budou potom následovat repetice, jimiž se osvěží to, co jsme probrali na začátku. Od toho oddělíme a budeme trvale během celého roku pěstovat jen všechno umělecké.

4) R. Steiner tady poprvé vysvětluje ideu epochového vyučování. Příklad, který volí, je namátkový, nemá být předběžným poukazem na učební plán. Srov. k tomu první přednášku k učebnímu plánu z 6. 9. 1919 (viz str. 157)

Buď odpoledne, nebo budeme-li mít k dispozici potřebný čas, i dopoledne, se budeme věnovat uměleckému vyučování jako zvláštnímu druhu výchovy vůle.

Ideálu vyučování by ovšem odpovídalo, kdyby dítě pro takové soustředěné vyučování, při němž je třeba namáhat hlavu, vlastně vůbec nepotřebovalo více než denně půldruhé hodiny. Pak bychom mohli ještě půl hodiny vyprávět pohádky. Kromě toho pak vždycky ještě zbude možnost, abychom k tomu přiřadili asi půldruhé hodiny uměleckého vyučování. A pro děti až asi do dvanáctého roku bychom tak dostali dobu nepřevyšující pouhé tři a půl hodiny denně. Z těchto tří a půl hodin pak některý den odebereme to málo, čeho je třeba pro vyučování náboženství, takže bychom přece jenom měli i možnost učit děti střídavě.

Pokud tedy budeme mít pro některou třídu mnoho dětí, můžeme to zařídit tak, že od sedmi do deseti budeme mít jednu skupinu a od čtvrt na jedenáct do čtvrt na dvě druhou skupinu dětí, takže bychom tímto způsobem mohli vystačit s učebnou.

To by byl ideál: že bychom nezaměstnávali žádné dítě déle než tři a půl hodiny. Budeme tak mít stále svěží děti a budeme se muset pouze podvolit úkolu, abychom vymysleli, co si s dětmi počneme v našich velkých zahradách v době, kdy nebudou mít vyučování. V létě si smějí hrát na volném prostranství; ale v zimě, v tělocvičně, bude těžké je zaměstnat. Počítejme s hodinou týdně pro tělocvik a s hodinou pro eurytmii. Bude dobře, když děti budou smět pobývat ve škole, i když nemají vyučování, když si budou moci hrát a podobně. Myslím, že v tom nebude velký rozdíl, budeme-li s vyučováním začínat hned ráno nebo později, takže můžeme děti dobře rozdělit do dvou skupin.

Teď vás čeká úkol zabývat se vším možným v souvislosti s vyprávěním. Postupně do toho budeme začleňovat i práci, prostě protože se jí budeme zabývat ve svých disputacích. Ale myslím, že bude dobře, když si rozmyslíte, v čem by mělo pozůstat to, čemu se budete s dětmi věnovat jaksí ve vyprávěcí hodině. Hodiny vlastního vyučování, ty pak vyplynou z našich obecných pedagogických hledisek. Ale pro vyprávěcí hodiny si budete muset osvojit látku, kterou bude třeba dětem tlumočit volným, vyprávěcím tónem po celou dobu školní docházky.

Tady bude nutné, abyste v prvních školních létech měli prostě k dispozici nejprve jistý poklad pohádek. Pak byste se v následující době měli zabývat tím, že budete vyprávět příběhy ze světa zvířat ve spojení s bajkami. Pak přijde biblická dějeprava, začleněná do obecných dějin, mimo rámec onoho jiného vyučování náboženství. Potom scény ze starověkých dějin, scény ze středních dějin a z novějších dějin. Pak budete muset být s to vyprávět příběhy o různých národech a kmenech, o tom, jak se projevují, což souvisí více s jejich přírodními předpoklady. Dále vzájemné vztahy národů, Indů, Číňanů, Američanů, jaké jsou jejich charakteristické zvláštnosti atd., tedy poznávání národů. To je obzvláštní nezbytnost, vyplývající ze současné dějinné epochy.

Chtěl jsem, abychom si dnes vytyčili tyto zvláštní úkoly. Uvidíte dále, jakým způsobem využijeme těchto seminárních hodin. Dnes šlo jenom o nástin několika základních linií.

Během poslední části své přednášky napsal Rudolf Steiner na tabuli tento přehled:

- 1) Jistý poklad pohádek
- 2) Příběhy ze světa zvířat ve spojení s bajkami
- 3) Biblická dějeprava jako část obecných dějin (Starý zákon)
- 4) Scény ze starověkých dějin
- 5) Scény ze středních dějin
- 6) Scény z novějších dějin
- 7) Vyprávění o národech a kmenech
- 8) Seznamování s národy

Otázky a odpovědi

Účastníci semináře se dotazují na obrázky pro hlásky a písmena, jako je labuť pro L, jak se o tom mluvilo dopoledne v první přednášce metodicko- didaktického kurzu.

Rudolf Steiner: Takové věci, takové obrázky musíte nacházet sami. Není třeba se pít po tom, co je dáno historicky.

Měli byste nechat působit svobodnou, cílevědomě řízenou fantazii a mít důvěru v to, co sami najdete; i pro formy vyjadřující nějakou činnost, například pro S. To, čeho se sami dopracujete!

L. se ptá na latinku.

Rudolf Steiner: Ano, latinka je východiskem, protože obsahuje potřebné charakteristické formy. A teprve potom, bude-li to nutné, přejdeme na německé písmo, na frakturu, která by měla vlastně úplně zmizet.

O. se ptá na přístup k melancholickým dětem.

Rudolf Steiner: Učitel se k melancholickému dítěti bude stavět takto: Melancholická vloha je dána tím, že duchově-duševní člověk úplně neovládl výměnu látek. Člověk nervově-smyslový - to je nejneduchovější část člověka, to je člověk nejfyzičtější. Nejméně fyzický je člověk výměny látkové. V organismu látkové výměny sice duchový člověk vězí nejvíce, ale dospěl tam nejméně k realizaci. Organismus látkové výměny potřebuje, aby byl nejvíce zpracováván. Když výměna látek působí příliš mnoho nesnází, pak se vnitřní směřování k duchu projevuje zahloubáním do sebe.

V blízkosti melancholického dítěte bychom měli jako učitelé vyvíjet co nejvíce viditelného zájmu o vnější věci v jeho okolí, měli bychom být co možná takoví, jako kdybychom byli sangviniky, a měli bychom tímto způsobem charakterizovat vnější svět. K sangvinické- mu dítěti bychom se měli chovat vážně, dávat mu s vnitřní vážností důtklivé, dlouho utkvívající charakteristiky vnějšího světa.

V člověku nervově-smyslovém vstoupil duch do člověka nejhluběji, v člověku látkové výměny nejméně hluboko; tam má nejsilnější tendenci se prosazovat.

Otázka po učebnicích.

Rudolf Steiner: Musíme si prohlédnout ty, kterých se používá. Vystačíme-li bez knih, tím lépe. Pokud děti nemusí skládat veřejné zkoušky, nepotřebují učebnice. V Rakousku bychom museli děti vést k veřejné zkoušce. Museli bychom zjistit, jak si úřady přejí, abychom prokazovali, že děti dosáhly vyučovacích cílů. Ideální by bylo, kdybychom neměli vůbec žádné zkoušky. Závěrečná zkouška je kompromis s úřadem. My musíme vědět bez zkoušení, že děti na tom jsou tak a tak. Strach ze zkoušek před pohlavní dospělostí je velmi nebezpečný pro celé fyziologické ustrojení člověka. Působí tak, že popohání fyziologicko-psychologickou konstituci. Nejlepší by bylo, kdyby se zrušilo veškeré zkoušení. Děti budou mnohem duchapřítomnější, mnohem pohotovější.

Temperamenty se obrušují, kolem desátého roku bude rozdílnost temperamentů překonána.

Chlapci by nemuseli sedět odděleně od děvčat. Oddělujeme je jedině kvůli veřejnému mínění. Tvořily by se nějaké ty vztahy dvojic; proto není třeba se vzrušovat, jenomže by se nám to zaslívalo. Vyučování tím netrpí, pokud má učitel autoritu.

Odborné učitele potřebujeme pro umělecké předměty, působící na vůli, také pro jazyky, jimž se bude vyučovat zvlášť. Umělecké činnosti patří odborným učitelům. Třídní učitel by měl působit hlavně jako učitel jednotící. Celým svým vyučováním bude působit hlavně na intelekt a na rozvoj citu. Na vůli působí umělecké činnosti: tělocvik, eurytmie, kreslení, malování.

Učitel bude postupovat se žáky všemi ročníky až do konce. Učitel poslední třídy převezme zase první.